

Володимир ГОЦУЛЯК,

кандидат політичних наук, доцент,
доцент кафедри філософії і політології
Хмельницького національного університету

УКРАЇНСЬКЕ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ: ІСТОРИЧНИЙ КОНТЕКСТ

Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. засвідчила формування національної свідомості, усвідомлення українським етносом своєї окремішності, свого незалежного від інших народів існування. Зміни в свідомості були ознакою процесів державотворення в Україні, формування української спільноти як самостійного суб'єкта національного й культурно-історичного розвитку. В результаті Національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького постала козацька держава, що продовжувала традиції давньоруської державності та заклала основи української державності загалом.

Ключові слова: державотворення, національно-визвольна війна, Богдан Хмельницький, національна свідомість, ранньомодерна Україна.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Важливим етапом формування і розвитку української політичної думки став час виходу на політичну арену українського козацтва. В середині XVII ст. воно перетворюється в потужну силу національного розвитку. Найвизначнішим результатом активності українського козацтва і найважливішим політичним наслідком Національно-визвольної війни середини XVII ст. стало творення Української держави. Вона була формою найвищого розвитку українського етносу в ранньомодерній історії України, свідченням його державотворчого потенціалу, суттєвою передумовою до реалізації в українському суспільстві процесів націєтворення.

Становлення української державності відбувалося в єдності з процесами пробудження національної самосвідомості, зростання національної ідентичності, розвитку української культури. Незважаючи на те, що формування інституційних засад українського державотворення було складним, суперечливим, далеким від свого завершення процесом, в багатьох своїх рисах не схожим на те, що відбувалися в європейських суспільствах, немає підстав

сумніватися ні в існуванні Української держави, ні в тому, що вона виконувала всі функції, властиві цьому суспільному інституту.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різним аспектам цієї наукової проблеми присвячені праці відомих українських дослідників – В. Степанкова, В. Смолія, Ю. Мицика, П. Саса, та ін..

Метою статті є вивчення змісту та спрямованості процесів українського державотворення, які відбувалися в Україні за часів Національної революції середини XVII ст.

Виклад основного матеріалу дослідження. В українському суспільстві усвідомлювалась потреба в національній державі. В особливій духовній формі вона відображалася у літературних, поетичних та філософсько-богословських пам'ятках української культури. Ідеї державотворення присутні в творах Христофора Фіلالета, Захарії Копистенського, Петра Могили, Симона Пекаліда, Мартина Пашковського, Івана Домбровського та ін. Можна стверджувати, що в XVII ст. українською спільнотою активно обговорювалися питання, що стосувалися формування української національної ідеї. Активність української інтелектуальної та книжної еліти мала своїм наслідком утвердження в свідомості ідеї духовної спільноти, що об'єднує людей навколо спільної цілі. Формування такої спільноти було передумовою державотворчих процесів у суспільстві, а духовна консолідація нації, виразниками якої були українські гуманісти, діячі церкви, українських братств, певною мірою компенсувала нереалізованість ідеї національної держави.

На думку В. Смолія, впродовж XVII ст. викристалізувалась програма козацького автономізму і велику роль у цьому відіграла війна 1591-1596 років під проводом гетьмана Війська Запорозького Криштофа Косинського. Це було сигналом про зародження ідеї утворення «альтернативних владних структур» на землях Війська Запорозького. Саме тоді вперше з'являється ідея протистояти Польщі й утворити власну державу [1].

На середину XVII ст. національна ідея, по суті, ототожнювалась з ідеєю державності, а ідея власного державотворення стала домінантною в системі

цінностей української суспільності ранньомодерного часу. Передумови формування ідеї української державності проглядаються в усвідомленні належності «руського народу» до єдиної етнічної спільноти, що можна вважати проявом самоідентифікації українців. Хоча в цей час українці та білоруси продовжували сприймати себе як культурно-історичну єдність – Русь [2, С. 57–62].

Українське козацтво було силою, яка прагнула реалізувати політичні та державницькі ідеали українського етносу. Козацтво здійснило вирішальний вплив на становлення в українському суспільстві нових моделей світосприйняття і нової політичної культури. Завдяки козацтву став можливим процес консолідації українського народу навколо національної ідеї, яка на середину XVII ст. ототожнювалася з ідеєю української державності.

Історія ранньомодерної України не була багата на факти реального домінування пріоритетів держави в суспільно-політичному житті. А українська держава так і не була створена. Слід наголосити, що в XVII ст. ідея національної держави ще не стала загальною для українського суспільства. Однією з причин цього була деформація національної свідомості української еліти з часу прийняття Люблінської Унії.

Українська державність потребувала національно свідомої еліти. Формування такої еліти, до якої належали кращі представники шляхетського стану, громадянства, української церкви, було необхідною передумовою державотворчих процесів в українському суспільстві.

У прагненнях вільного від національно-релігійного розвитку, урівняння українського народу в правах з польським фіксувались перші кроки у виробленні козацькою елітою підвалин української державної ідеї. Козацтво перетворювалось у носія державності українського народу. На практиці це виявлялося у прагненні Війська Запорозького перенести свій організаційний устрій та юрисдикцію на «волості», впровадити власні самоуправління, судочинство й військову організаційну структуру і, таким чином, вийти з-під підпорядкування місцевих владних структур. Проте поразка козацьких

повстань й прийняття «Ординації» 1638 року, що передбачала ліквідацію козацтва як стану, помітно загальмували процес перетворення козацького регіону на автономний адміністративно-територіальний організм, однак не перекреслили наміри його еліти (яка стосовно польської виступала контрелітою) домогтися реалізації своїх намірів. Можна стверджувати, що українська державна ідея зароджувалася на ґрунті суспільно-політичної організації «козацького устрою, що відзначався демократичністю [3, с. 235].

Принципи організації створюваного козацтвом державного організму ґрунтувалися на ідеї «колективної волі», яка реалізовувалася через загальну військову раду – своєрідну форму прямого волевиявлення всіх її повноправних членів. При цьому, здійснюючи публічну владу, козацька старшина діяла від імені Війська Запорозького, а запорозька громада несла колективну відповідальність за старшин.

Найвищі вияви процесу українського державотворення припадає на час Національно-визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького. Вона суттєвим чином вплинула на рецепцію українськими мислителями реалій українського життя і на їх оцінку дій та політики українського козацтва. Крім того, події 1648-1654 років спричинили зміну стереотипів щодо сприйняття українців та України в ментальності інших народів. Національна революція середини XVII ст. переорієнтувала також погляди Б. Хмельницького і наближеної до нього старшини і шляхти щодо перспектив української державності. В їхній свідомості ідея козацького автономізму поступається ідеї незалежної Української держави та возз'єднання в її кордонах всіх українських земель.

Однак слід зазначити, що для розвитку національної державної ідеї повинен відбутися складний процес переосмислення цілей боротьби, подолання існуючих стереотипів у українській свідомості. Ідея незалежної держави та її реалізація залежала великою мірою від стану політичної та правової культури українського суспільства.

Отже, вже на першу половину XVII ст. з'являються суспільні, політичні та ідейні підстави творення державної ідеї, яка розвивалася на ґрунті (і в формі) козацького політичного автономізму. Загалом це торкалося виокремлення козацького регіону як автономного утворення в складі Речі Посполитої. Реалізація цієї ідеї неминуче передбачала реформування державного устрою польської держави. Гетьман Б. Хмельницький, більша частина старшини і козаків пов'язували майбутні зміни щодо Української держави з волею короля. Король в їхніх очах повинен бути справедливим володарем із сильною владою, протистояти свавілля польських магнатів і шляхти, захисником прав і свобод Війська Запорозького і руського народу в цілому.

З початком Національно-визвольної війни в свідомості української еліти (козацької старшини) розвивається ідея виокремлення у складі Речі Посполитої окремого суб'єкта – Руської/Української держави, яка поставала б на теренах Брацлавського, Волинського, Київського, Подільського і Чернігівського воєводств зі статусом, який мало в польській державі Велике князівство Литовське. Можна припустити, що в оточенні гетьмана точилися розмови про утворення Руського князівства й саме тут слід шукати витoki Гадяча 1658 року [1]. Єдиновірний православний монарх – московський цар – вважався найбільш прийнятним претендентом на трон. Не відкидалися і контакти з польським королем. Однак ідеї про досягнення повної державної самостійності України на той час ще не було. У козацькому середовищі на 1648 рік превалювала думка (підтримана гетьманом) про перемир'я з Річчю Посполитою. Трагічним наслідком згоди гетьмана Хмельницького відвести свої війська «в Україну» стало повернення Польщі західних і центральних районів України і утвердження там польських владних структур та інституцій.

Невиразність і нечіткість політичної позиції тогочасної української політичної еліти мала своїм наслідком те, що Україна фактично поділилася на два регіони – менший «козацький», де функціонував посталий у ході Національної революції державний організм і більший незрівнянно – польський. Козацька еліта не спромоглася на програму окремого від Речі

Посполитої державного життя українського народу. Таким чином, не йдеться про остаточне формулювання української державної ідеї на даний час.

Переломним у формуванні основних принципів української державної ідеї стає 1649 рік. Контрольовані військом Запорозьким українські землі сприймаються як окреме державне утворення. Велике значення для вибору гетьманом Б. Хмельницьким вектору політичного розвитку і усвідомлення ним мети боротьби, яку вів український народ, мали зустрічі та бесіди з єрусалимським патріархом Паїсієм та київським православним духовенством. Більше того, Б. Хмельницький був висвячений єрусалимським патріархом на гетьманство («вінчання»). В європейській практиці політичного життя посвячення правителя було необхідною передумовою визнання його божественних прав. Через посвячення («вінчання») Б. Хмельницького на гетьманство узаконювалась його влада як така, що надана була йому Богом. Тобто влада гетьмана отримувала передусім релігійну легітимацію. Легітимним ставало також і повстання, яке очолив Б. Хмельницький [4, с. 97–107; 5]. Сам Б. Хмельницький порівнювався з римським імператором Костянтином Великим, який оголосив державною релігією християнство [6].

Свідченням поширення державотворчих ідей в середовищі козацької політичної еліти було прагнення досягти незалежності українських земель від Речі Посполитої. М. Грушевський у свій час слушно зауважував, що в ході переяславських переговорів Б. Хмельницький «метою ставив повну державну незалежність України в її історичних границях», а козацько-шляхетська програма закінчилася в грудні 1648 року і Б. Хмельницький більше до неї не повертався (не можна сказати, що й прихильників її вже не було серед оточення гетьмана). [7, с. 1493–1494]. Таким чином, усвідомлювалися й визначалися основні засадничі положення української державної ідеї, а найвизначнішим її репрезентантом у середині XVII ст. став Богдан Хмельницький.

Можна констатувати, що розвиток української державності у першій половині XVII ст. – це процес, що відбувався разом з початком формування політичної культури, а також зі становленням національної

свідомості, зміцненням почуття належності до української спільноти, усвідомленням окремішності свого існування, утвердженням в історичній пам'яті понять «рідна земля», «Батьківщина». Гетьман і старшина цілком усвідомлювали відповідальність за долю народу. Водночас пришвидшується еволюція влади Війська Запорозького, підлеглий «колективній волі» у владу гетьмана, освячену Богом. Досить виразною стає тенденція до утвердження самодержавних, монархічних устремлінь Б. Хмельницького [4]. Одним із свідчень цього було те, що запроваджувалась посада кошового отамана, який не обирався, а призначався гетьманом.

Важливою темою політичної думки часів Національно-визвольної війни стає розуміння засад Української держави, а конкретно - співвідношення влади гетьмана з повноваженнями загальної військової ради Війська Запорозького. Слід відзначити, що в другій половині XVII ст. процеси становлення української національної держави, державних інституцій та їх рефлексія в політичній думці ранньомодерної України відбувалися за дуже складних суспільно-політичних обставин й були далекі від свого завершення. В роки Національно-визвольної війни стали виразними основні тенденції організації влади, що знайшло вираз у становленні двох основних форм правління – республіканської (притаманної Війську Запорозькому) і монархічної (гетьманської). Як пишуть Смолій, Степанков, у реаліях кінця 50-х років XVII ст. остання (у формі спадкового гетьманства Б. Хмельницького) відображала більш прийнятний напрям політичного розвитку Української держави, оскільки сприяла б консолідації еліти та нації загалом навколо гетьмана як носія і символу легітимної верховної влади [1, с. 78].

Для розвитку національної державної ідеї від автономії до незалежної соборної Української держави мав відбутися складний процес переосмислення цілей боротьби, подолання політичних стереотипів, розвитку українського менталітету. Успішній реалізації здійснення процесів національної єдності та формування національної держави перешкоджали супротив політичної еліти, інкорпораційні процеси на Лівобережній Україні.

Геополітичне становище України в XVII ст. значною мірою опосередковано впливало на актуальність ідеї сильної влади в українському суспільстві. Виникнення козацької держави було закономірним етапом етнонаціонального розвитку українського життя. В Україні традиційно були сильними традиції демократизму, тому розвиток українського ранньомодерного суспільства здійснювався значною мірою на засадах демократизму і республіканізму. В Україні завжди було більше свободи, ніж у Московії, а в українському житті поширювалися цінності вільного розвитку, свободи, поваги до особистості, людської гідності. Значне місце в українському суспільстві займали такі форми суспільності (братства, об'єднання духовної та інтелектуальної еліти), які ґрунтувалися на принципах взаємодопомоги, міжособистісної взаємодії, неформального спілкування, братерських стосунків. Ці суспільні форми ставали важливим фактором українського життя, сприяли духовній інтеграції народу [8].

Ідея духовної єдності поставала в політичній думці ранньомодерної України як передумова створення власної держави, яка була б найвищим проявом розвитку етносу. Зокрема, таку ідею формулював митрополит Петро Могила. Спираючись на ідею неперервного історичного розвитку Русі, він мислив українську державу історично самодостатньою, яка б не підкорювалася ні Речі Посполитій, ні московському царю.

З іншого боку, частина українських інтелектуалів та діячів церкви (Йов Борецький, Ісайя Копинський, Іннокентій Гізель) вбачали в православ'ї підставу для того, щоб йти під руку Москви. Могила та його однодумці усвідомлювали те, що державний устрій Московії є деспотичним, а її політика щодо інших народів є підступною та загарбницькою. Така лінія в міркуваннях про власну українську державність була продовжена політикою І. Мазепи та П. Орлика.

Традиційно високу роль у процесах національного державотворення виконувала церква. Рух до національної консолідації супроводжувався прагненням утвердити на українських землях єдину національну церкву.

Можна вважати, що в умовах політичної нестабільності, нестійкості і слабкості державних структур церква перебрала на себе роль національної інституційності, стала національно зорієнтованою силою. Церква не залишала поза своєю увагою всі найважливіші події суспільно-політичного життя України.

Висновки. Таким чином, зважена соціальна політика гетьманського уряду, врахування соціальних ідеалів козацтва та формування на Запорозжі «зародків національної державності» зробили можливим на середину XVII ст. формування повноцінного державного організму з демократичними рисами національного устрою. Однак реальна політична й геополітична ситуація складалася так, що свої державницькі проекти Україні реалізувати не вдалося. Після поразки під Берестечком 1651 року територія козацької України була суттєво обмежена, її автономія зведена нанівець.

Незважаючи на те, що цей договір легітимізував розрив Війська Запорозького з Річчю Посполитою й утвердження Української держави, його укладення закріплювало існуючий розподіл українських земель на дві частини. Тим більше, що російська влада одразу після укладення договору робить спробу обмежити внутрішньополітичного суверенітету козацької України, здійснює тиск на українське духовенство, щоб воно визнало підлеглисть московському патріархові.

Таким чином, ідея Української держави і зусилля українського козацтва на чолі з гетьманом Хмельницьким в її розбудові та реалізації стали центральною лінією розвитку політичної думки України середини XVII ст. Незважаючи на різні трансформації, конфліктність суперечливість суспільно-політичного життя ранньомодерної України, державна ідея була домінантною в політичній думці козацької доби. Українське козацтво поставало в творчості українських мислителів XVII ст. основною державотворчою силою, репрезентантом всього руського народу, захисником його прав та інтересів, носієм ідеї української державності.

Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. засвідчила формування національної свідомості, усвідомлення українським етносом своєї окремішності, свого незалежного від інших народів існування. Зміни в свідомості були ознакою процесів державотворення в Україні, формування української спільноти як самостійного суб'єкта національного й культурно-історичного розвитку. В результаті Національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького постала козацька держава, що продовжувала традиції давньоруської державності та заклала основи української державності загалом.

На жаль, цілі національного державотворення в козацьку добу не були досягнуті. Причиною фатальних прорахунків у реалізації планів утвердження Української держави була нездатність української еліти висунути й реалізувати єдину програму розвитку Української держави, завдання духовної та політичної консолідації українського суспільства, в повній мірі усвідомити цілі самостійного національного розвитку.

Політичні та державницькі ідеали українського народу, представлені в політичній думці ранньомодерної України, не були реалізовані. Головною причиною цього була відсутність сталої державотворчої традиції в українській історії, довготривала перервність процесу національного державотворення на етнічно українських землях, домінування в українському менталітеті соціальних та релігійних стереотипів.

Список використаної літератури

1. Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея XVII-XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. – К. : Альтернативи, 1997. – 367 с.
2. Сас П. М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.). – К. : Либідь, 1998. – 295 с.
3. Історія українського козацтва: Нариси у 2-х т. / Відп.ред. В. А. Смолій. – Т. 1. – К.: Вид-дім “КМ академія”, 2006. – 799 с.
4. Плохій С. Божественне право гетьманів: Богдан Хмельницький і проблема легітимності гетьманської влади в Україні / *Mediavalia ucrainica: ментальність та історія ідей.* – К., 1994. – Т.3. – С.92–97.

5. Плохій С. Наливайкові віра: козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. – Київ: Критика, 2005. – 493 с.

6. Мицик Ю. Політичні концепції Богдана Хмельницького: деякі аспекти реалізації / Ю. Мицик // Доба Богдана Хмельницького: Збірник статей. – К., 1995. – С. 25–39

7. Грушевський М. Історія України - Руси. В 11 т., 12 кн. Т.9, Ч.2– К.: Наукова думка, 1991. – 871 с.

8. Петрук Н. К. Українська духовна культура XVI-XVII ст.: соціальна організація і формування простору національного буття: монографія / Н. К. Петрук. – Хмельницький: [б.в.], 2007. – 288 с.

Гоцуляк В. Процесс создания украинского государства: исторический аспект

Национально-освободительная война украинского народа середины XVII в. показала формирования национального сознания, осознания украинским этносом своей отдельности, своего независимого от других народов существования. Изменения в сознании были признаком процессов государственного строительства в Украине, формирование украинского общества как самостоятельного субъекта национального и культурно-исторического развития. В результате национально-освободительной войны под предводительством Б. Хмельницкого появилось казацкое государство, которое продолжало традиции древнерусской государственности и закладывало основы украинской государственности в целом.

Ключевые слова: процесс создания государства, национально-освободительная война, Богдан Хмельницкий, национальное сознание, раннемоде́рная Украина.

Gotsulyak V. Ukrainian state-building: historical context

The most significant result of the activity of the Ukrainian Cossacks and the most important political consequence of the National Liberation War of the middle of the XVII century became the creation of the Ukrainian state. It was a form of the highest development of the Ukrainian ethnos in the early modern history of Ukraine, a testimony to its state-building potential, an essential prerequisite for the realization of the processes of nation-building in the Ukrainian society.

The formation of Ukrainian statehood took place in unison with the processes of awakening national identity, the growth of national identity, the development of Ukrainian culture. Despite the fact that the formation of the institutional foundations of Ukrainian state formation was a complicated, controversial, far from its completion process, in many respects not similar to that which took place in European societies, there is no reason to doubt the existence of the Ukrainian state or the fact that she fulfilled all the functions inherent in this social institute.

The purpose of the article is to study the content and orientation of the processes of Ukrainian statehood that took place in Ukraine during the period of the National Revolution of the middle of the XVII century.

A well-considered social policy of the hetman's government, taking into account the social ideals of the Cossacks and the formation of "germs of national statehood" in Zaporozhe made it possible by the middle of the seventeenth century the formation of a full-fledged state body with democratic features of the national system. However, the real political and geopolitical situation evolved in such a way that its state-owned projects could not be realized in Ukraine.

The idea of the Ukrainian state and the efforts of the Ukrainian Cossacks, headed by hetman Khmelnytsky in its development and implementation, became the central line of development of political thought of Ukraine in the middle of the XVII century. In spite of various transformations, contradictory contradictions in the socio-political life of early modern Ukraine, the state idea was dominant in the political thought of the Cossack era. Ukrainian Cossacks appeared in the works of Ukrainian thinkers of the XVII century the main state-building force, the representative of the entire Russian people, the defender of his rights and interests, the bearer of the idea of Ukrainian statehood.

National-liberation war of the Ukrainian people mid XVII century showed the formation of national consciousness, the awareness of the Ukrainian ethnic group its identity, its independence from other peoples existence. Change in consciousness was a symptom of nation-building processes in Ukraine, the formation of the Ukrainian community as an independent entity of the national and cultural-historical development. The result of the National-liberation war under B. Khmelnitskogo emerged Cossack state, continued the tradition of the old Russian statehood and laid the foundations of Ukrainian statehood in General.

Key words: *state formation, national liberation war, Bogdan Khmelnytsky, national consciousness, early modern Ukraine.*